

УДК 376-056.263: 342.725] (477)

С. В. Кульбіда,
доктор пед. наук,
ст. наук. співробітник

НОВЕ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ГЛУХИХ ЯК ЛІНГВІСТИЧНОЇ МЕНШИНИ

У статті проаналізовано правові аспекти освітньої політики держави для нечуючих як лінгвістичної меншини на сучасному етапі.

Ключові слова: законодавчі акти, права глухих, лінгвістична меншина, освітня політика, ратифікація, мовна самотність, жестова мова.

Дотримання прав нечуючих як лінгвістичної спільноти в освітній політиці української держави є проблемою, вирішення якої неможливе без узгодження законодавчої бази, забезпечення відповідності міжнародним документам у сфері освіти, вироблення необхідних задокументованих механізмів для впровадження засад соціокультурного підходу. Тому починаючи з 90-х рр. ХХ ст. і до нині вживаються заходи щодо ратифікації і легалізації багатьох міжнародних документів.

Метою статті є огляд правових аспектів освітньої політики держави стосовно нечуючих громадян на сучасному етапі.

Аналіз літературних джерел засвідчив, що означений аспект освітньої політики держави був предметом розгляду багатьох українських вчених — Єжової Т. Є. (2011), Засенка В. В. (2008, 2010, 2012), Кульбіди С. В. (2008–2010), Чанні І. В. (2006), Чепчиної І. І. (2009–2012) та ін.

У зазначених джерелах відмічено, що права всіх осіб, в тому числі і нечуючих, закріплено у переліку важливих міжнародних документів, вони знайшли відображення у відповідних законодавчих актах України, а відтак гарантуються державою в головному і в галузевих її законах. Зокрема, у Ст.: 3, 8, 24, 46 Конституції України (1996) зазначено, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Декларується рівність прав людини, незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, від мовних та інших ознак. Наголошується на праві українських громадян на соціальний захист [10].

Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» надають можливість вибору батькам дітей з особливими потребами типу закладу, форм навчання. Так Закон «Про освіту» № 34 (1991) передбачає та гарантує право громадян на безкоштовну освіту, соціальний захист вихованців. У ст. 37 йдеться про навчальні заклади для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації: «для осіб, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку створюються спеціальні загальноосвітні школи-інтернати, школи, дитячі будинки, дошкільні та інші навчальні заклади з утриманням за рахунок держави» [3; 4].

Законом «Про загальну середню освіту» № 651-XIV (1999) всім громадянам гарантується отримання повної загальної середньої освіти; визначається термін навчання, в тому числі і для дітей, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку; йдеться про забезпечення засобами індивідуальної корекції. Цей закон гарантує продовження навчання згідно з одержаною освітою в порядку, встановленому законодавством України; визначає права та обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють стосовно вибору закладу для дитини.

Наступний принципово важливий Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» № 875-XII (1991) гарантує інвалідам дошкільне виховання, здобуття освіти на рі-

вні, який відповідає їхнім здібностям і можливостям; забезпечує професійну підготовку або перепідготовку інвалідів з урахуванням медичних показань і протипоказань для наступної трудової діяльності (при навчанні, професійній підготовці інвалідів поряд із загальними допускається застосування альтернативних форм навчання) [6]. Доповненням до ст. 23 цього Закону, прийнятим ВР України у 2004 р. «*дактильно-жестова мова є не лише засобом спілкування, а й визнана засобом навчання інвалідів з вадами слуху. Правовий статус та сфера застосування дактильно-жестової мови визначаються законодавством України. Інвалідам зі слуху забезпечується доступ до засобів масової інформації шляхом титрування та здійснення сурдоперекладу на дактильно-жестову мову інформаційних і тематичних телепрограм, кіно-, відеофільмів у порядку та на умовах, визначених КМ України*» [8, 21].

Важливими позитивними змінами є дозвіл МОН України використовувати за рішенням педагогічної ради закладу¹ з 2002/2003 навчального року години варіативної частини навчального плану для глухих дітей і дітей зі зниженим слухом на вивчення української жестової мови, а з 2009/2010 навчального року на вивчення «УЖМ» передбачено по 2 год. на тиждень інваріантної складової для початкової школи, 2 год. на тиждень варіативної складової у середній ланці загальноосвітніх спеціальних шкіл для дітей зі зниженим слухом та глухих дітей. Це нововведення — перш за все — врахування побажань педагогів, батьків, дорослих нечуючих і учнів спеціальних шкіл стосовно поліпшення якості навчання завдяки активному використанню ЖМ. Варто відмітити, що практичні працівники поставилися до цього позитивно, оскільки сприйняли дане нововведення як нагальну потребу легалізації природної самодостатньої лінгвістичної системи — мови глухих.

Аналізуючи законодавство нашої держави на предмет забезпечення соціокультурної складової треба згадати й інші доленос-

¹ Інструктивний лист Міністерства освіти і науки України від 28.05.2002. — №1/9 — 266.

ні закони. Так, зокрема у Законі України «Про охорону дитинства» № 30 (2001) гарантуються права на доступність і безоплатність освіти. У ст. 26 декларується захист прав дітей-інвалідів і заборона дискримінації їхніх прав. Держава сприяє створенню дітям-інвалідам необхідних умов, рівних з іншими громадянами можливостей для повноцінного життя та розвитку з урахуванням індивідуальних здібностей та інтересів [6].

Передбачено систему реабілітації інвалідів, дітей-інвалідів й у Законі України [5], де у ст. 12 зазначається, що система реабілітації інвалідів складається із спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів) — закладів системи освіти, в тому числі і для нечуючих дітей. У Законі передбачено ухвалення Державної типової програми реабілітації інвалідів, яка встановлює гарантований державою перелік послуг з медичної, психолого-педагогічної, фізичної, професійної, трудової, соціальної реабілітації, які надають інваліду, дитині-інваліду з урахуванням фактичних потреб залежно від віку, статі, виду захворювання безоплатно або на пільгових умовах.

Важливим державним документом, безумовно, є також Національна доктрина розвитку освіти України, затверджена Указом Президента України № 347/2002. Названий документ визначає стратегію й основні напрями освітнього поступу у XXI ст. [12]. Головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, формування покоління, яке здатне навчатися впродовж життя, створювати і розвивати цінності громадянського суспільства. У документі чітко зазначається, що система освіти має забезпечувати серед іншого й: формування особистості кожної людини, формування культури міжетнічних відносин, виховання людини демократичного світогляду і культури, яка дотримується прав і свобод особистості, з повагою ставиться до інших культур, мовного вибору особистості, виховання міжособистісних відносин, формування гуманістичної культури особистості. Власне, тому пріоритетами державної політики у роз-

витуку освіти є особистісна орієнтація освіти шляхом створення рівних можливостей для дітей та молоді в здобутті якісної освіти, забезпечення освітніх запитів меншин, використання наукових результатів як бази і змісту навчання.

Рівний доступ до якісної освіти передбачає чутливість до соціальних змін. Освітня мережа передбачає задоволення широкого діапазону індивідуальних освітніх потреб кожної людини відповідно до її здібностей, а також цільових груп, що характеризуються соціальними та іншими чинниками.

Провідним принципом державної освітньої політики, визначеним Національною доктриною [12, 140], є єдність освіти і науки у формуванні змісту освіти на основі новітніх наукових даних, в тому числі, і комунікаційно-інформаційних засобів.

На окрему увагу заслуговує мовна стратегія, яка передбачає вільне володіння державною, рідною мовами. Реалізація мовної стратегії в освіті має здійснюватися комплексним і послідовним впровадженням адміністративних, науково-методичних, роз'яснювально-пропагандистських заходів. Схвальним є пріоритетне видання підручників та навчальних посібників мовою меншин, чим декларується їхнє право на задоволення своїх освітніх потреб рідною мовою, на збереження і розвиток етнокультури, її підтримку та захист державою.

Політика в галузі освіти спрямовується на активізацію участі, в тому числі, і громадських організацій у плануванні навчально-виховної, методичної роботи закладів освіти, прогнозуванні розвитку, експертному оцінюванні якості навчання та організації виховання.

Власне, тому сучасна українська освіта є відкритим соціальним інститутом, яка покликана залучати педагогів, дітей та молодь до формування соціальної компетентності, досвіду у сфері взаєморозуміння, толерантності, культурного різноманіття.

Очікуваними результатами Доктрини має стати зростання самостійності і самодостатності кожної особистості, її творчої активності; зміцнення самосвідомості особистості; активізація

процесів ідентифікації особистості, зниження меншовартісних рис індивідуальності, зміна статусу української людини в міжнародному соціокультурному середовищі.

Державний стандарт початкової загальної освіти для дітей, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку, затверджений КМ України № 848/2004 устанавлює державні вимоги до змісту освіти таких дітей, а також державні гарантії в її здобутті [2]. Акцентується увага на забезпеченні рівного доступу до якісної освіти дітей, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку, наступництва між дошкільною та початковою загальною освітою, особистісно зорієнтованого навчально-виховного процесу, створення передумов для запровадження двомовного навчання.

Питанню ранньої реабілітації дітей-інвалідів як проблемі національного значення, присвячена Національна програма «Діти України» № 63/96 та Постанова КМ України «Про схвалення Концепції ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів» № 1545/2000. У названих документах аналізується міжнародний та вітчизняний досвід щодо надання соціально-реабілітаційних послуг, які б надавали б можливість дітям-інвалідам максимально розвинути свої природні здібності без відриву від сім'ї і в подальшому своєчасно та найбільш повно інтегруватися у суспільство. Зокрема, Концепція передбачає конкретні шляхи здійснення ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів через мережу центрів реабілітації, наближених до місця проживання, розробку та реалізацію індивідуальних програм для кожної дитини-інваліда з урахуванням рівня її розвитку та можливостей. Рання соціальна реабілітація дитини-інваліда розглядається як система заходів, які застосовуються з метою зменшення або подолання фізичних та інтелектуальних вад, набуття знань, умінь і навичок, які б дали змогу дитині-інваліду інтегруватися у дитячі колективи та не перебувати в інтернатних установах або навчатися вдома.

До якісного вирішення зазначеного питання долучилися пропозиції УТОГ, які викладені у Державній типовій програмі реа-

білітації інвалідів з ураженням органів слуху № 03-01/354 (2006). Програма передбачає перелік реабілітаційних (медичних, психолого-педагогічних, фізичних, професійних тощо) послуг та періодичність їх надання. Варто відмітити, що чітко передбачені послуги перекладача жестової мови або особи, яка вільно володіє жестовою мовою і розуміє психологію нечуючої дитини, з розрахунку одиниці на десять дітей у заходах медичного напрямку, зокрема, при санаторно-курортному лікуванні та оздоровленні дітей-інвалідів зі слуху до 18 років у спеціальних групах.

Наказ АПН та МОН України «Про затвердження Програми професійної підготовки інвалідів зі слуху і зору у ВНЗ I–IV рівнів акредитації» № 55 (2003), ініційований ЦП УТОГ, передбачає всіляке сприяння вказаним особам у здобутті освіти, усуненні бар'єрів, які існують при реалізації ними своїх профякостей.

Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту інвалідів та проведення в Україні у 2003 р. Року людей з інвалідністю» № 1112/2002 зобов'язав КМ України забезпечити офіційне видання Стандартних правил забезпечення однакових можливостей для інвалідів та врахувати їх під час підготовки відповідних нормативно-правових актів і затвердив Програму забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями та план додаткових заходів щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями [14, 3].

Питання освіти інвалідів були предметом обговорення й на парламентських слуханнях по темі «Про підсумки проведення в Україні у 2003 р. Року людей з інвалідністю щодо забезпечення конституційних гарантій у сфері соціального захисту та реабілітації інвалідів» [13]. Внаслідок чого, було з'ясовано, що відсутність у нашій державі певної комплексної системи набуття інвалідом освіти має гострий характер, і рекомендовано Уряду розробити комплексну програму «Освіта — інвалідам».

На забезпечення належних умов для здобуття якісної освіти, в тому числі, і дітьми, які потребують корекції фізичного та/або

розумового розвитку, їх соціальної адаптації, спрямований Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» № 900/2005, який передбачає забезпечення належних умов для здобуття якісної освіти дітьми, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, їх соціальної адаптації, ефективного використання інформаційних (мультимедійних та електронних засобів навчання), запровадження інтерактивних методів навчання.

На виконання Указів Президента України: «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями» № 900/2005 [16] та «Про невідкладні заходи щодо функціонування та розвитку освіти в Україні» № 1013/2005, врахувавши рекомендації засідання Ради з питань освіти інвалідів при МОН України та Міністерства праці та соціальної політики України 22.11.2005, а також з метою забезпечення рівного доступу до якісної освіти осіб, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку включено до тематики науково-пошукових досліджень АПН України системну розробку та апробацію комплексного психолого-педагогічного супроводу дітей з тяжкими порушеннями розвитку (серед названих і сліпоглухих), а також створено лабораторію жестової мови у системі освіти осіб з порушеннями слуху; запропоновано науково-методичному центру загальної середньої освіти забезпечити розробку методичних рекомендацій щодо особливостей викладання окремих предметів у 1–4 кл. спеціальних загальноосвітніх закладів для дітей з особливими освітніми потребами [16].

Наступний Указ Президента України «Про додаткові невідкладні заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями» № 1228/2007 спрямований на заходи щодо: прискорення підписання Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї, створення у складі МОН України структурного підрозділу з питань корекційної освіти та реабілітації дітей-інвалідів, а також

відповідних підрозділів у складі місцевих органів управління освітою; видання протягом 2008–2010 рр. у достатній кількості спеціальних підручників, наочно-дидактичних матеріалів і посібників для дітей-інвалідів і дітей, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку; удосконалення системи підготовки та перепідготовки педагогічних працівників з урахуванням освітніх і реабілітаційних потреб людей з інвалідністю, запровадження спеціальних навчальних програм з підготовки перекладачів жестової мови, передбачено заходи щодо забезпечення використання жестової мови та субтитрування на телебаченні при трансляванні інформаційних, освітніх, художніх і дитячих програм.

Згадаємо, що Україну було обрано місцем проведення заходу світового масштабу — міжнародної конференції, яка присвячена оприлюдненню Конвенції ООН про права інвалідів (жовтень 2008), Конвенція чітко визначила зобов'язання держав-учасниць стосовно запровадження загальноприйнятих вимог рівноправності дітей з особливими потребами у всіх галузях, які мають вирішальне значення для якісної життєдіяльності, а саме «забезпечення навчанням сліпих, глухих, сліпоглухих осіб за допомогою найвідповідніших для індивіда умов, методів і способів спілкування в обстановці, яка максимально сприяє засвоєнню знань і соціальному розвитку» [2].

При розгляді даного питання важливим є аналіз нормативних документів, які регламентують діяльність загальноосвітніх спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху. Зокрема, Положення про спеціальну загальноосвітню школу (школу-інтернат) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку № 1219/1591 (2008) зазначає, що мова навчання й виховання в спеціальній школі (школі-інтернаті) визначається відповідно до Конституції України та Закону України про мови. На жаль, у спеціальних загальноосвітніх школах для дітей зі зниженим слухом та глухих особлива увага приділяється лише корекційно-розвиваючої роботі, спрямованій на максимальне

збереження та розвиток залишкового слуху, мовлення дітей, спостереження за динамікою розвитку слухової функції учнів з аудіометричним та аудіологічним обстеженням. Стосовно ж доступності навчальної інформації засобами ЖМ як рідної для глухих, включення до штатних розписів педагогічних працівників посад перекладачів ЖМ, атестація педагогічного персоналу на предмет володіння жестовою мовою, на жаль, відступає на другий план. Відтак, Положення не забезпечує можливостей для засвоєння життєвих і соціальних навичок, не створює рівноправних умов для здобуття освіти дітей з порушеннями слуху.

Проігноровані заходи щодо сприяння засвоєння національної ЖМ і схвалення мовної самобутності глухих, здійснення навчання за допомогою найкращих методів і засобів навчання для осіб та за обставин, що максимально сприяють засвоєнню знань і соціальному досвіду, залучення до роботи педагогів-інвалідів, які вільно володіють ЖМ на всіх рівнях системи спеціальної освіти — тобто порушується пряме конституційне право глухих людей на якісне здобуття освіти.

Сподіваємося, що проект Закону України «Про освіту осіб, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку (спеціальну освіту)» № 1270/2007 (нині на доопрацюванні), забезпечить пряме конституційне право і нечуючих осіб на якісне здобуття освіти.

Забезпечення права користуватися можливістю доступу до інформації вперше знаходимо у розпорядженні КМ України [15]. План заходів передбачає: вивчення досвіду іноземних держав з питань здійснення субтитрування і перекладу телевізійних програм ЖМ, що транслюються у прямому ефірі (2009–2010); розробку законопроектів, в які б входило визначення обсягу частки програм у добовому телевізійному мовленні для нечуючих осіб; отримання ліцензії на мовлення з субтитруванням і сурдоперекладом телевізійної продукції; розробку проектів положень про субтитрування та сурдопереклад відповідно до потреб осіб з порушеннями слуху (2009–2010); підготовка пропозицій щодо

введення до штатного розпису національної телекомпанії та інших державних телерадіоорганізацій посад перекладачів жестової мови; розробка та затвердження порядку участі перекладачів у публічних виконаннях і показах, що проводяться у театрах, концертних залах тощо; підготовка пропозицій щодо доповнення переліку платних соціальних послуг, затвердженого постановою КМ України № 12/2004, послугою «Переклад з дактильно-жестової мови на словесну і навпаки» (2009–2010) [15, 2].

Розглядаючи українське законодавство в контексті освіти нечуючих під означеним вище кутом зору (Закони України, нормативні акти, Укази Президента України, Постанови КМ України, Накази МОН України тощо) можна стверджувати, що в ньому окреслено завдання держави щодо декларування прав і надання рівного доступу до освіти дітям-інвалідам в спеціальних загальноосвітніх закладах та у навчальних закладах I–IV рівнів акредитації. Разом з тим, інтереси осіб з особливостями психофізичного розвитку в законодавчій базі представлено у двох варіантах: права і обов'язки закріплено в загальному законодавстві або їх відбито в спеціальному законодавстві.

У законодавстві України не прописані механізми розвитку та фінансування системи двомовного підходу у здобутті освіти, не забезпечено індивідуальні потреби дітей та не враховано досвід дорослих глухих. Не зважаючи на норми, які передбачають створення спеціальних програм в галузі спеціальної освіти, законодавство не закріплює гарантії їх реалізації через підготовку кадрів, в тому числі, і глухих, (педагогів, вихователів, психологів, перекладачів) з досконалим володінням національною ЖМ (п. 2, 4 ст. 24 Конвенції).

Відсутні на законодавчому рівні механізми контролю за дотриманням ВНЗ вимог доступності до відповідної інфраструктури випускників з інвалідністю, які бажають здобувати вищу освіту. Перешкодами є відсутність нормативів обов'язкового виділення місць у ВНЗ для людей з інвалідністю, відсутність освітніх державних стандартів та програм для молоді з порушен-

нями слуху. Як наслідок — кількість студентів з числа інвалідів становить менше 0,4% загальної чисельності осіб, що навчаються у ВНЗ (п. 5 ст. 24 Конвенції).

Законодавство України не передбачає відповідних механізмів та процедур застосування юридичної відповідальності за відсутність здійснення належних заходів щодо забезпечення інвалідам доступу на рівні з іншими до інформації та спілкування, в тому числі, інформаційно-комунікаційних технологій та систем, а також до інших об'єктів та послуг, доступних для населення (п. 1 ст. 9 Конвенції).

Не існує єдиної системи або програми збору, узагальнення даних щодо чисельності нечуючих осіб, їх потреб, що унеможлиблює ефективність застосування соціальних, освітніх та інших програм (ст. 31 Конвенції).

Важливою є розробка та впровадження стратегії, яка зможе забезпечити дійсну рівність можливостей для дітей з особливими потребами, дітей з порушеннями слуху отримати доступ до загальної середньої освіти за місцем проживання.

Таким чином, як засвідчив проведений аналіз, норми вітчизняного законодавства, на жаль, не відповідають повною мірою стандартам Конвенції, що стосуються нечуючих як лінгвістичної меншини. Узгодження українського законодавства для нечуючих щодо міжнародних норм і стандартів, зокрема до стандартів Конвенції ООН про права інвалідів, є важливою умовою забезпечення їхніх прав і свобод.

В статтє проанализированы правовые аспекты образовательной политики государства для неслышащих как лингвистического меньшинства на современном этапе.

Ключевые слова: законодательные акты, права глухих, лингвистическое меньшинство, образовательная политика, ратификация, языковая самобытность, жестовый язык.

The article analyses the law of Ukraine concerning the rights of Deaf as a linguistic community in education policy.

The article deals with coordination of legislative base of the state in the following questions: ensuring compliance with international documents in education, creating the necessary documented mechanisms for the introduction of socio-cultural approach to educational policy for deaf.

It was found that the ratification and legalization of many international documents (Convention on rights of persons with disabilities, Standard rules on the equalization of opportunities of persons with disabilities and others) allowed to make additions to the basic legislative acts of Ukraine.

The features of changing the application of the national sign language as a means of not only communication, but also their education, determine its status closer to the verbal language, which is guaranteed by public institutions at the legislative level.

Underlined is the importance of introducing the subject of «Ukrainian Sign Language» in invariant component of Model curricula at special schools for the deaf and hard of hearing children.

It is established that modern Ukrainian education is an open social institution, which aims to attract both teachers, deaf children and deaf young people to form social competence, experience in the field of understanding, tolerance and cultural diversity.

Keywords: legislation, the rights of deaf, linguistic minority, educational policy, ratification, linguistic identity, sign language.

Список літератури

1. Державний стандарт спеціальної освіти дітей з особливими потребами / Інститут дефектології АПН України, НВП «ВАБОС». — Київ, 2003. — 150 с.
2. Досвід втілення положень про освіту для дітей з особливими потребами в країнах Центральної Європи: [результати досліджень Івонни Чані]. — К.: Міжнародний фонд «Відродження», 2006. — 43 с.

3. Закон України «Про загальну середню освіту», 1991 від 13.05.1999 № 651-XIV № 28. — С. 230.
4. Закон України «Про освіту» // Голос України. — 1996. — № 77. — С. 7–11.
5. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» від 6.10.2005 № 2961-IV. / [електронний ресурс] — Режим доступу: www.zakon.nau.ua
6. Закон України «Про охорону дитинства» 2001. — № 30, С. 142 (зі змінами). / [електронний ресурс] — Режим доступу: www.socioprostir.org.ua
7. Закон України «Про основи соціальної захищеності» від 21.03.1991 № 875-XII. — № 21. — С. 252/ [електронний ресурс] — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua
8. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні». — Ст. 23. — Відомості Верховної ради, 2004. — № 21. — С. 252.
9. Інструктивний лист Міністерства освіти і науки України від 28.05.2002. — № 1/9 — 266.
10. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України». — К.: Велес, 2005. — 48 с.
11. Концепція державної програми розвитку освіти на 2006–2010 рр. // Вища школа. — 2006. — № 3. — С. 114–119.
12. Національна доктрина розвитку освіти: II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти (7–9 жовтня 2001 року) / Мін-во освіти і науки України. — К., 2002. — С. 137–155.
13. Національна доповідь Міністерства праці та соціальної політики України «Про становище інвалідів в Україні» // Персонал плюс. — 29.01. — 4.02.2009. — С. 11.
14. Указ Президента «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту інвалідів та проведення в Україні в 2003 році Року людей з інвалідністю» від 02.12.2002.-№ 1112/2002 / [електронний ресурс] Режим доступу: zakon.rada.gov.ua
15. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо поліпшення доступності до інформації осіб з вадами слуху» № 209-V, 2009 / [електронний ресурс] — Режим доступу: www.licasoft.com.ua.
16. Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями» // Урядовий кур'єр № 105. — 2005 від 8.07.2005. — С. 7.

Отримано 27.11 2012 р.